

Центральна Європа у трикутнику «імперія–державність–націоналізм»

УДК 94 (4-191.2)

КОНЦЕПТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПОЛІТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Каліщук Оксана

У статті критично розглянуто концепт Центральна Європа. Здійснено спробу встановити межі цього поняття та особливості функціонування у різні історичні періоди. Авторка розглядає цей географічний простір як предмет дискурсів, які мають геополітичний та культурологічний виміри. Аналіз змісту, якого надають цій дефініції різні автори, дозволяє визначити основні характеристики. Зародившись як поняття простору, яке підпадає німецьким впливам (Ф. Науманн); трансформувалась у «зону малих держав між Сходом і Заходом» (Т. Масарик); набувши згодом чіткої опозиційності відмежування від Сходу (і Росії конкретно) та декларації прихильності (західно)європейським цивілізаційним та культурним цінностям (М. Кундера), концепт Центральної Європи став підґрунтям сучасних євроатлантичних процесів. Український варіант суспільно-політичних трансформацій наприкінці ХХ ст. та гібридна війна, яку провадить Росія, надають прикладного характеру теоретичним розробкам.

Ключові слова: Центральна Європа, концепт, Росія, Німеччина, культура, дискурс.

«Скажи мені, якою є твоя Центральна Європа, і я скажу тобі, хто ти»

Тімоті Гартон Еш

«Скажи, що думаєш про Україну, і я знатиму, що ти думаєш про Європу!»

Дональд Туск

Центральна Європа є не лишень географічною категорією, а за визнанням дослідників, однією з найяскравіших інтелектуальних метафор і одним із найуспішніших політичних проєктів ХХ ст. Регіон Центральної Європи зберігає свою пізнавальну цінність як наукова категорія і тому варто стверджувати, що є актуальним для сучасних студій, адже викликає чимало дискусій щодо його становлення, розвитку та місця у сучасному балансі сил. Не претендуючи на повноту і вичерпність охоплення джерел, усе ж спробуємо зробити їх узагальнення та тезисно сформулювати ключові підходи на означення концепту Центральної Європи, акцентуючи на сучасних його трактуваннях.

Географічний погляд на Центральну Європу поступово змінив адміністративно-політичний чи то пак геополітичний. У 40-ві роки ХІХ ст. увиразнилася тенденція виокремлення регіону Центральної Європи з боку Німеччини. Остання трактувала її як простір для власної культурної, економічної і політичної екс-

пансії. Економіст Фрідріх Ліст («Середньовічний союз держав», 1914) стверджував, що Німеччині (якої на той час ще й не існувало, тобто майбутній Німеччині) слід шукати колоній чи сфер впливу не за океаном, а на природньо досяжних теренах від Дунаю на схід, аж до Чорного моря. З цим пов'язаний етнолінгвістичний і культурологічний погляд, висловений 1915 р. колишнім лютеранським пастором і членом Райхстагу Фрідріхом Науманном. Ідейні витoki Центральної Європи (Mitteleuropa) він вбачав у політиці таких визначних історичних постатей, як Карл Великий, Рудольф Габсбурзький, Карл V, і безумовно, Отто фон Бісмарк. У розпал Першої світової війни Ф. Науман аналізував цей феномен у розумінні німецькомовного, ідеологічного і політичного простору у зв'язку з воєнною ситуацією у Німеччині, Австрії та центральноєвропейських державах [9]. Він уважав Центральною Європу, яка «буде мати німецьке ядро, буде добровільно використовувати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка є мовою міжнаціонального спілкування у Центральній Європі» [18] єдиною можливим засобом подолання нагальних політичних проблем Європи та хронічної несумісності між німецькою «культурою», англо-французькою «цивілізацією» і східним «деспотизмом» Росії.

Словацький публіцист Даніель Шмигула, критично розглядаючи різноманітні концепції Центральної Європи, ствердив появу цього поняття у ХІХ ст. внаслідок нерозуміння того, що відмінності між європейськими країнами, цивілізація яких спирається на західні традиції християнства (католицизм, протестантизм), були зумовлені їхнім соціально-економічним відставанням від країн, розташованих на європейському атлантичному узбережжі. Саме тому виникнення концепції Центральної Європи у ХІХ ст. треба розглядати як реакцію на факт відставання східних теренів європейської цивілізації у суспільному та промисловому розвитку від Англії чи Франції [19]. При цьому звертає на себе увагу думка Еви Томпсон про зникнення з історичного дискурсу ХІХ ст. Польщі і цілої негерманської Центральної Європи. Унаслідок інтелектуального поневолення та колоніального відбирання голосу Центральна Європа втратила контроль над власним образом, і він зазнав есенціалізації, яку можна порівняти хіба з описами чорної Африки [11].

Перша чверть ХХ ст., на думку Ю. Каганова, стала часом «ренесансу» концепції Центральної Європи. Після 1918 р. нації, яким вдалося утвердити власну державність (Польща, Австрія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Литва, Латвія, Естонія) відмежовувалися від Східної Європи. Новостворені держави стали позначати як «Центральну Європу». До того ж цей процес мав щонайменше дві складові. З одного боку, це прагнення виходило від самих молодих держав (прикладом може бути використання поняття Центральна

Європа на означення «особливої зони малих націй між Заходом і Сходом» Томашом Масариком 1921 р.); з іншого боку – «винахід» цього регіону підтримувався західними державами, оскільки вони теж були зацікавлені створити географічний бастион проти комуністичного Сходу. Проте, через міжнародне становище «малих держав» і позицію великих держав щодо післявоєнного упорядкування Європи, треба констатувати, що ці ідеї консолідації малих народів Центральної Європи не були зреалізовані. Польський есеїст Кшиштоф Чижевський доходить до невтішного висновку про нереалістичність концепцій державних мужів кінця XIX – початку XX ст. Франтішка Палацького, Фридриха Наумана, Юзефа Пілсудського, Томаша Масарика [13].

Концепції Центральної Європи стали у міжвоєнний період предметом жвавих дискусій на 5-му (Брюсель, 1923) і 6-му (Осло, 1928) Всесвітніх конгресах істориків. За ініціативи Марцелія Гандельсмана 29 червня 1927 р. заснували Федерацію історичних товариств Східної Європи, яка зіграла визначальну роль у формуванні концепту Центральної Європи, особливо впродовж першої половини 1930-х рр. (прикметно, що лівову частку фінансування Федерації здійснювала саме польська сторона) [15, 9]. Часто-густо історики дивилися на проблему Центральної Європи крізь національну призму. Так, згаданий Марцелій Гандельсман, наприклад, без особливих підстав твердив, що Річ Посполита перебувала у центрі регіону і її історія може слугувати як організуючий принцип для всієї Центральної Європи: «Польща мусить оточити себе союзом держав, які творили б з нами єдність; сусідніх держав, життєво і цілком зацікавлених у нашому існуванні і в нашій силі, оскільки без неї втрачають свою національну самостійність» [17, 61].

Після Другої світової війни і в часи «холодної війни» набув поширення термін «Східна Європа», який врешті-решт став геополітичним поняттям і синонімом радянського блоку.

Відродження концепту «Центральна Європа» у 80-х рр. XX ст. слід пов'язати із публікацією трьох робіт: Ено Сюча («Три Європи»), Чеслава Мілоша («Родина Європа») та Мілана Кундери («Трагедія Центральної Європи»). Ці дослідники прагнули різко відокремити свою «Центральну Європу» від батьківщини «реального соціалізму». Так, Чеслав Мілош доводив, що «сказати б гігієнічною причиною для вибору терміна «Центральна Європа» є те, що вона дозволяє шукати специфіку її культури й оберігає від фальшивих аналогій». У 1984 р. у «New York Times» і впливових німецьких («Die Zeit»), французьких («Le Monde») і британських («Granta»; поміж іншого варто звернути увагу на назву, під якою вийшов матеріал у цьому часописі – «Вкрадений Захід, або прощальний уклін культури» / «A Kidnapped West or Culture Bows Out») виданнях публікують

знаковий і переломний есей «Трагедія Центральної Європи» Мілана Кундери. Він уперше порушив питання про те, що поняття «східноєвропейець» стало політичним тавром і зрадою, радше аніж категорією політичної географії. Це означало, що в Європі поняття Схід і Захід набули суто політичного значення (замість географічних, історичних чи культурних), адже насправді всі ці три міста слід вважати центральноєвропейськими. І це не випадково – від часу появи поняття Центральної Європи неодноразово змінювало свої межі. На думку Кундери, попри те, що від Братислави до Відня лишень 60 км, перша опинилася у Східній Європі, тоді як остання – у Західній. Географічно Прага західніша, ніж Відень, однак і вона, і Братислава виявилися східноєвропейськими столицями. Водночас, на думку Мілана Кундери, Центральна Європа завжди прагнула стати зменшеною копією Європи, де європейська культура завжди була (ставши культурним центром на початку ХХ ст.) і залишається цінністю. Публіцистичні тези Кундери ґрунтував на спробі історичного доведення можливості та доцільності виокремлення регіону під назвою Центральна Європа. Усю дискусію ним було резюмовано лаконічно і ємно: «З погляду географії Центральна Європа є центром, з погляду культури – Заходом, а з погляду політики, від 1945 року, – Сходом» [5].

«Легалізацію» концепту Центральної Європи пов'язують головно з хвилею «оксамитових» революцій, які ознаменували завершення комуністичної епохи. Досить швидко наочними стали позитивні результати перетворень у Польщі, Чехії, Угорщині, і нещодавня «велика» Східна Європа розпалася на кілька частин. Як твердив американський політолог Майкл Роскін – під час холодної війни не існувало «середини», і термін «Центральна Європа» просто перестали вживати; однак із падінням комуністичних режимів він відродився. У 1990-ті рр. Центральна Європа слугувала, щоб об'єднати ймовірних кандидатів на вступ до Європейського Союзу і відокремити їх від країн СНД. Не випадково важливим елементом сучасного образу Центральної Європи є розуміння Росії як «Іншого, що визначає», на протиставленні до якого будують свою ідентичність. Різноманітні варіації центральноєвропейської ідеї, чи то польська «ягеллонська ідея», чи менш масштабні та агресивні варіанти в інших країнах регіону однією з характеристик мають саме протиставлення Росії, що логічно приводить до сприйняття північноатлантичного союзу. Водночас треба погодитися з тезою про те, що успішність центральноєвропейських країн буде залежати від їхньої спроможності «подолати» так звані одвічні образи та комплекси [4].

У своєму есеї (його назва «Атлас. Медитації», 2006) Юрій Андрухович сформулював чергове (і по-своєму пророче) бачення Центрально-Східної Європи – тепер як рухомого простору: «ЦСЄ зрушила з місця і дрейфує у східному на-

прямку територією України. При цьому вона не може не наразитися на спротив Сходу, і якщо назвати це війною було б дещо заголосно, то жорстким протистоянням – саме доречно».

Варто ствердити, що поняття Центральної Європи по-різному трактували у минулому, і навіть нині вона приховує значні неоднозначності. Так чи інакше, воно окреслює не лише географічну категорію, а означає рівно ж спільні політичні особливості, схожість суспільних та економічних структур, близький цивілізаційний рівень. Доводиться згадати думку видатного історика й автора численних праць з проблем поділу Європи Оскара Галецького, який майже 70 років твердив: «Ні історики, ні географи не дійшли ще згоди щодо точного значення таких відносних термінів, як Центральна Європа, Східна Європа чи ще суперечливішого Центрально-Східна Європа» [17, 9].

Abstract

The article critically examines the concept of Central Europe. An attempt is made to establish the boundaries of this concept and the peculiarities of functioning in different historical periods. The author considers this geographical space as a subject of discourse that has geopolitical and cultural dimensions. The analysis of the content given by different authors to this definition allows us to determine the main characteristics. Originating as a concept of space that falls under the German influence (F. Naumann); transforming into a «zone of small states between East and West» (T. Masaryk); subsequently gaining a clear opposition from the separation from the East (and specifically Russia) and declarations of attachment (Western) to European civilization and cultural values (M. Kundera); the concept of Central Europe became the foundation of modern Euro-Atlantic processes. Ukrainian version of socio-political transformations at the end of the 20th century. And the hybrid war, which is being conducted by Russia, is applied to theoretical developments.

Key words: *Central Europe, concept, Russia, Germany, culture, discourse.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа : документы и материалы последней трети XX века / РАН, Ин-т славяноведения; редкол.: Ю. С. Новошапин (отв. ред.) и др. С.-Петербург: Алетейя, 2013.
2. Донська А. Г. Політична обумовленість концепту Центральної Європи. *Вісник Київського нац. ун-ту імені Т. Шевченка*. Серія філософія, політологія. Київ, 2014. Вип. 1 (115). С. 57–61.
3. Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту*. 2015. Вип. ХІХ. С. 333–341.
4. Кіш Є. Б. Центральна Європа: теоретико-методологічні засади концепту. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. Серія історія. Ужгород, 2012. Вип. 28. С. 190–194.

5. Кундера М. Трагедія Центральної Європи. «*Ї*»: незалежний культурологічний часопис. 1995. Ч. 6.
6. Магда Є. Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 10. С. 140–145.
7. Мартон Э. Центральная Европа: Допущено Всес. ком-том по делам высшей школы при СНК СССР в качестве учеб. пособия для ун-тов и педагог. ин-тов. Москва: Учпедгиз, 1938. 452 с.
8. Миллер А. И. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России. *Новое литературное обозрение*. 2001. № 52 (6). С. 75–96.
9. Науманн Ф. Срединная Европа. Геополитика : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. С.-Петербург: Питер, 2007. С. 47–61.
10. Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ: НІСД, 2009. 160 с.
11. Томпсон Е. Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація. *Україна модерна*. 2010. Ч. 5 (16). С. 227–234.
12. Центральная Европа как исторический регион: Сб. ст. / Ин-т славяноведения и балканистики РАН, Ин-т «Открытое общество»; Отв. ред. А. И. Миллер. Москва: ИСБ, 1996. 265 с.
13. Чижевський К. Перевинайдення Центральної Європи. *Критика*. 2011. листопад–грудень (ч. 11–12). С. 36–39.
14. Шаншиева Л. Н. Немецкие историки о концепции Центральной Европы. *Политические науки*. 2001. № 4. С. 78–84.
15. Kłoczowski J. East Central Europe in Historiography of the Countries of the Region. Lublin: Institute of East Central Europe, 1995. 38 p.
16. Krzeven J. (M. Handelsman). Między Wschodem i Zachodem. Warszawa: L.I.O.K., 1939. 63, [1] s.
17. Halecki O. The historical role of Central-Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1944. March.
18. Naumann F. Das Mitteleuropa. Berlin, 1915.
19. Šmihula D. Středná Evropa a společné zaujmy jej narodov. *Mezinárodní vztahy*. Pr., 2002. N 4. S. 62–77.

References

1. Anatomy of conflicts. Tsentralnaya i Yugo-Vostochnaya Evropa: dokumenty i materialy posledney treti XX veka (2013) [*Conflict Anatomy. Central and South-east Europe: the documents and materials of the last third of the 20th century*]. Sankt-Peterburg: Aleteya.

2. Donska, A. H. (2014). Politychna obumovlenist kontseptu Tsentralnoi Yevropy [*Political conditionally of the concept of Central Europe*]. Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni T. Shevchenka. Seriiia filosofiia, politolohiia, 1, 57–61.
3. Kahanov, Yu. (2015). Tsentralno-Skhidna Yevropa yak istorychnyi rehion: zmist ta evoliutsiia kontseptsii [*Cenrtal and Eastern Europe as a historic region: content and evolution of the conception*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu, XIX, 333–341.
4. Kish, Ye. (2012). Tsentralna Yevropa: teoretyko-metodolohichni zasady kontseptu [*Central Europe: theoretic and methodical issues of the concept*]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho NU. Seriiia istoriia, 28, 190–194.
5. Kundera, M. Trahediia Tsentralnoi Yevropy [*The Tragedy of Central Europe*].
6. Mahda, Ye. (2017). Kontsept Tsentralno-Skhidnoi Yevropy v koordynatakh hibrydnoi zahrozy [*The concept of Central and Eastern Europe in the framework of hybrid threat*]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politolohichni studii, 10, 140–145.
7. Marton, E. (1938). Tsentralnaya Yevropa [*Central Europe*]: Dopushcheno Vses. Komitetom po delam vysshei shkoly pri NSK SSSR v kachestvie uchebnogo posobyia dlia universitetov I pedagogicheskikh institutov. Moskva: Uchpedhiz.
8. Miller, A. (2001). Tema Tsentraloj Evropy: sovremennye diskursy I mesto v nih Rossuu [*The theme of Central Europe: history, modern discourses and Russia's place in them*] Novoye literaturnoye obozrenie, № 52 (6), 75–96.
9. Naumann, F. (2007). Sderinnaya Evropa. Geopolitika: Khrestomatiia [*Middle Europe. Geopolitics*] Sost. B. Isaev. St. Petersburg: Piter.
10. Portnov, A. (2009). Mizh «Tsentralnoiu Yevropoiu» ta «russkim mirom»: suchasna Ukraina u prostori mizhnarodnykh intelektualnykh dyskusij [*Between Central Europe and the Russian Peace: Modern Ukraine in the Space of International Intellectual Disputes*] Kyiv: NISD.
11. Tompson, E. (2010). Istoriiia Tsentralnoi Yevropy yak postkolonialna naratsiia [*History of Central Europe as a postcolonial narrative*] Ukraina moderna, 5 (16), 227–234.
12. Tsentralnaya Yevropa kak istoricheskij region (1996) [*Central Europe as a historic region*]. Moskva: ISB.
13. Chyzhevkyj, K. (2011). Perevynaidennia Tsentralnoi Yevropy [*The rebirth of Central Europe*] Krytyka, 11–12, 36–39.
14. Shanshieba, L. (2001). Niemieckie istoriki o koncepcii Tsentralnoj Yevropy [*German historians on the concept of Central Europe*]. Politicheskie nauki, № 4, 78–84.
15. Kłoczowski, J. (1995). East Central Europe in Historiography of the Countries of the Region. Lublin: Institute of East Central Europe.

16. Krzeven, J. (M. Handelsman) (1939). *Między Wschodem i Zachodem*. Warszawa: L.I.O.K.
17. Halecki, O. (1944) The historical role of Central-Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. March.
18. Naumann, F. (1915). *Das Mitteleuropa*. Berlin.
19. Šmihula, D. (2002). Stredná Európa a spoločne zaujmy jej narodov. *Mezinárodní vztahy*, N 4, 62–77.

УДК 327(4-11)

ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Паніна Ірина

У статті детально аналізується концепт «Центрально-Східна Європа». Розглядаються етапи еволюції концепту і трансформації поняття, розкривається його зміст, а також визначається роль і значення регіону в сучасних міжнародних відносинах. Автор доводить, що поруч із поняттями Центральної, Східної, Південно-Східної, Східно-Центральної Європи термін «Центрально-Східна Європа» є найбільш доцільним. Він має переважно політичне наповнення та зміст. Центрально-Східна Європа не надто обтяжена міфами, стереотипами та емоціями й означає певний географічний, економічний, культурний, політичний простір, який раніше асоціювався із «радянською» сферою впливу. Регіон Центрально-Східної Європи має низку специфічних рис і характеризується тенденціями, що дозволяють говорити про важливе місце в системі міжнародних відносин. Цей простір є ключовим у продовженні реалізації «європейського проекту» і в гарантуванні регіональної безпеки.

Ключові слова: *Центрально-Східна Європа, Східно-Центральна Європа, Центральна Європа, Східна Європа, «холодна війна», постбіполярні міжнародні відносини, концепт Центрально-Східної Європи.*

У червні 2017 р. на Міжнародній конференції Фонду Конрада Аденауера «Європа на зламі часів: література, цінності та ідентичність» Ю. Андрухович сказав: «...східна межа Європи сьогодні визначається доволі легко і повністю збігається з лінією східного українського фронту (чи, як її називають офіційно, лінією розмежування)...» [1]. Йдеться не про географічні межі Європи, а про певний політичний і культурний простір. Європа періоду після «холодної війни» не є просто конструктором з інституцій або конгломератом суверенних держав-націй, «старої» і «нової» Європи. Вона залишається з одного боку дуже фрагментарною, а з іншого – скріпленою ідеєю єдності. Це наводить на думку щодо місця Центрально-Східної Європи, до якої все частіше відносять Україну.